

Вознюк В. В.

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті йдеться про сучасний стан дослідження моральної рефлексії, яка є важливим чинником духовного, інтелектуального розвитку особистості та її соціалізації. Особистісна, інтелектуальна та соціальна рефлексії, взаємодіючи одна з одною, сприяють розвитку найвищого рівня – моральної рефлексії.

Ключові слова: рефлексія, мораль, вибір, розвиток, духовність.

В статье идет речь о современном состоянии исследования моральной рефлексии, которая является важным фактором духовного, интеллектуального развития личности и ее социализации. Личностная, интеллектуальная и социальная рефлексии, взаимодействуя, способствуют развитию наивысшего уровня – моральной рефлексии.

Ключевые слова: рефлексия, мораль, выбор, развитие, духовность.

The article describes the current state of research for moral reflection, which is an important factor in the spiritual, intellectual and personal development of socialization. Personal, intellectual and social reflection, interacting with each other, promote the development of the highest level – moral reflection.

The key words: reflection, morality, choice, development, spirituality.

Моральна проблематика знаходиться в центрі найрізноманітніших дискусій сьогодення. Проводяться численні наукові дослідження в цьому напрямку для виявлення ефективних методик виховного процесу індивіда. Найчастіше в поле зору дослідників потрапляє проблема виховання молодого покоління. Адже правильно закладений фундамент у дитячому віці є запорукою не тільки демонстрації норм людяності в подальшому, але й запорукою успішної соціалізації особи. Перші згадки про моральний вибір існують у творах античних філософів Сократа та Аристотеля, які, визначаючи сутність моральності людини, вказували на те, що добра людина здатна до морального вибору.

Моральність, як спосіб життя, як реальний моральний вчинок, як відношення в соціумі передбачає розвиненість психологічних механізмів, які б забезпечували здійснення суб'єктом морального вибору та самовизначення. Одним із таких важливих механізмів є рефлексія та її місце у структурі творчого мислення, розвитку й пізнання особистості.

Інтерес до рефлексії зумовлюється і тенденціями сьогодення. Наша сучасність відзначається високою мінливістю культурних впливів, безперервною зміною вимог до пріоритетів, цінностей. Така ситуація зумовлює необхідність у здійсненні рефлексії, що покликана зберегти ті стрижневі якості людини, які визначають самоцінність і мають бути збережені і захищені від зовнішніх впливів.

Метою статті є проаналізувати сучасні вітчизняні дослідження моральної рефлексії.

Новітні дослідження рефлексії показують, що вона виступає механізмом розвитку різних психічних процесів: свідомості, мислення, діяльності, спілкування тощо. Гносеологічні характеристики рефлексії та їхнє вираження у мисленневих і, зокрема, пізнавальних процесах розкрито у працях Г.О.Антипова, О.П.Огурцова, Л.С.Родоса, М.О.Розова. Місце рефлексії в структурі навчальної діяльності розкривалось у працях В.В.Рубцова, М.О.Семенова, М.І.Поліванова, С.М.Дубовської, О.С.Мальської, О.О.Сидельникової, І.М.Улановської, О.В.Яркіна та ін. Існує низка досліджень, у яких підкреслюється роль рефлексії в саморегуляції моральної поведінки (І.Д.Бех, М.И.Боришевський, І.С.Булах, Б.В.Зейгарник, Д.О.Леонт'єв, Р.В.Павелків, І.В.Сингаївська).

Різноманітність об'єктів, на які може спрямовуватися рефлексія, спонукає дослідників до виділення її підвидів, – зокрема, окремого підвиду особистісної рефлексії – рефлексії моральної. За визначенням І.Д.Беха, моральна рефлексія “передбачає здатність індивіда усвідомлювати свої вчинки, передбачати їх результати з урахуванням власної позиції та позиції інших людей, здатність узгоджувати мету із засобами її досягнення» [4]. Окремо слід відзначити дослідження проблеми морального вибору, де когнітивний компонент готовності включає в себе моральну рефлексію та саморефлексію. Російські психологи досліджували моральний вибір як вихід із кола власних інтересів та як спрямованість соціальної активності на оточуючих людей. Так, К.О.Абульханова-Славська пов'язує вибір з відповідальністю та активністю особистості, В.А.Петровський – з феноменом суб'єктності, Д.О.Леонт'єв – з поняттям смислу. Українські вчені вивчають моральний вибір у межах концепцій саморегуляції

(М.Й.Боришевський), становлення моральної самосвідомості та особистісних цінностей вихованців (І.Д.Бех, Р.В.Павелків), особистої відповідальності за обране рішення (Т.М.Титаренко, М.В.Савчин), психології здійснення вчинку (В.А.Роменець).

Сучасні психологічні дослідження рефлексії стосуються таких її аспектів: особистісного, інтелектуального та соціального, що, взаємодіючи, сприяють розвитку найвищих її рівнів – моральної рефлексії та моральної саморегуляції. Так, Т.В. Комар у дисертаційному дослідженні вказує, що розвиток особистісної рефлексії підлітків впливає на їхнє соціальне становлення та сприяє опосередковуванню в соціальному самовиявленні ідеальних образів власної особистості. Зіставлення відстороненого судження про власну особистість та усвідомленого досвіду актуалізує процес особистісної рефлексії. Окрім особистісного аспекту зауважується і соціальний, адже рефлексія, як оптимізація засобів і цілей діяльності, безпосередньо пов'язана із соціальними проявами суб'єкта. Рефлексивно визначені способи діяльності цілеспрямовано включаються в соціальний контекст [9]. Т.І. Ткачук виявлено, що у процесі морального зростання у підлітковому віці визначаються такі провідні психологічні тенденції, як лібералізація моральних цінностей особистості та її емансипація від батьків. Механізмами активізації лібералізації моральних цінностей особистості підліткового віку виступають особистісна, інтелектуальна та соціальна рефлексії, які, переплітаючись та взаємодоповнюючи одна одну, сприяють появі моральної рефлексії [20, с.199-201].

На основі виявлених відмінностей у проявах здатності до рефлексії у дітей різних вікових груп Н.М. Пеньковською встановлено, що розвиток рефлексії у молодшому шкільному віці детермінується індивідуально-особистісними, а не віковими особливостями, тобто розвиток рефлексій у цьому віці є важливою лінією особистісного становлення дитини [16, с.13-15]. Цей напрямок продовжує О.С. Безверхий, вказуючи, що – моральний розвиток у молодшому шкільному віці головним чином забезпечується особистісною рефлексією; рефлексія сприяє свідомому узгодженню поведінки з Я-образом, зумовлюючи зростання його адекватності та орієнтованості поведінки на Я-ідеальне завдяки довільності [3, с.245-250]. У дослідженнях В.І. Житарюка констатовано, що рефлексія власних моральних рис є однією із передумов розвитку моральності молодших школярів [8, 143-148]. За Р.В. Павелковим, особливості моральної рефлексії так чи інакше проявляють себе у поведінці молодших школярів, оскільки формуються в діяльності, поведінці, свідомість та самосвідомість у

них і проявляється, регулюючи, в свою чергу, дії, вчинки, поведінку людини. Звідси, кожна людина має розвивати в собі моральну рефлексію, що дає можливість усвідомлювати себе суб'єктом саморегуляції поведінки [15, с.128]. У дисертаційному дослідженні А.М. Виногородського здійснено спробу показати залежність успішного розвитку особистісної рефлексії підлітків від задоволення соціогенних потреб цього віку та врахування засобів реалізації провідної діяльності, одним з яких є музика, яка здатна забезпечити прийняття підлітком продуктивної особистісної позиції та переосмислення різних образів власного «Я» як механізму особистісного зростання [6].

Рефлексія спрямована на розвиток самосвідомості: на осмислення й орієнтацію дій суб'єкта – інтелектуальна рефлексія. Саме у молодшому шкільному віці формується інтелектуальна рефлексія та забезпечує дитині здатність відстежувати власні розумові операції. Дисертаційне дослідження Н.М. Апетик висвітлює наявність різних аспектів морального становлення школярів, які свідчать про їх вікову специфіку на різних етапах підліткового віку. Для п'ятикласників – це характерний прояв на когнітивному рівні. Їх основою є знання про моральну поведінку, моральні якості як перспективу майбутнього вибору, майбутнього привласнення моральних цінностей [2]. За Л.М. Сокол особливості становлення готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору визначаються так: когнітивний компонент готовності включає в себе розуміння підлітками моральних понять, моральну рефлексію та саморефлексію, у них існує розмежованість у рівнях здатності розуміти зміст моральних понять. [19, с.312-318]. Когнітивний компонент в дослідженні І.О. Лапченко, проявляється в тому, що усвідомлення власних переживань зумовлює усвідомлення переживань ровесників [10, с.151-152]. Відтак створення сприятливого мікроклімату в групі ровесників є умовою становлення у школяра позитивного ставлення до себе та інших дітей, що є підґрунтям розвитку інтелектуальної та особистісної рефлексії. У дисертаційному дослідженні Ю.А. Алексеєвої моральна рефлексія є важливим етапом етичного самопізнання, тому усвідомлення змісту власної соціальної активності дає можливість особистості цього віку осмислити процес внутрішнього діалогу з самим собою. В роботі вказано на інтелектуальну складову моральної рефлексії [1]. Н.В. Оксентюк порушує болюче питання сьогодення щодо цінності самої рефлексії, зокрема для осіб юнацького віку. «Рефлексія як цінність не сприймається студентами: «навіщо ускладнювати, треба просто вчитися»; «не рефлексія потрібна, а знання»; «не потрібно вчити мис-

лити, дайте систематизувати те, що знаю»; "не треба рефлексії, досить бути патріотом, любити свою мову, бути законотрушним" [13, с.142-148]. Рефлексивний аналіз, на думку автора, повинен представити тексти інтелектуальної культури в певній рефлексивній системі, щоб можливо було здійснити в процесі розвитку рефлексії перехід від когнітивної сфери (процес нагромадження нових знань) в екзистенціальну, де виробляється індивідуальне відношення: нове осмислення світу, іншого і самого себе як об'єкта, в результаті чого змінюється структура особистості – вона стає рефлексивною.

Рефлексія функціонує у процесі самоаналізу, зумовлюючи появу нових якісних знань про себе як особистість. Проте повна картина неможлива без соціалізації індивіда. За М.Й. Боришевським, ситуація, в якій здійснюється рефлексія, виникає або при певних труднощах чи конфліктах, або у випадку проблеми, для вирішення котрої потрібно дослідити самого себе, свої власні сили й можливості, при з'ясуванні особистісної афективно-потребової сфери. Для здійснення рефлексії важливо побачити себе збоку – ніби очима іншої людини, значущої для особистості [5]. Мова йде про соціальну рефлексію, яка розглядається як механізм самосвідомості, як усвідомлення суб'єктом сутнісних власних ознак та партнерів по спілкуванню, особливостей діяльності, ставлень до себе та інших як членів колективу, так і суспільства, своїх можливостей і досягнень. Вона здійснюється в результаті самоаналізу й аналізу свого досвіду спілкування з іншими, свого суспільного становища, своїх можливостей і досягнень, своїх успіхів чи невдач у суспільній діяльності. О.А. Онисюк у своєму дослідженні вказує на те, що становлення особистісного розвитку молодшого школяра не є ізольованим процесом, тобто здійснюється і соціальною рефлексією. Бо він тісно пов'язаний з його соціальним та загальнопсихічним розвитком, тобто здійснюється у контексті становлення цілісної особистості [14, с.323-329]. Т.О. Скворцова вважає, що в більш старшому віці відбувається значний стрибок розвитку рефлексивного механізму: від використання механізмів емпатії та ідентифікації до активізації соціальної рефлексії. Бо сформованість світогляду, його відносна сталість, дає змогу використовувати контрольну функцію соціальної рефлексії в сфері самосвідомості [18, с.439-446].

У цьому контексті є дослідження, проведене О.Г. Гуменюк на базі недільних релігійних громад. Вона зазначає, що в основі культури спілкування учнів релігійних шкіл лежать поведінкові нормативи, які включають синтезовані цінності суспільної моралі та релігійної культури. Особливості соціальної рефлексії полягають в тому, що

між учнями релігійних шкіл є поява третьої ланки у спілкуванні – Бога. Учні – учасники спілкування – відповідають за виконання своїх обов'язків не лише один перед одним, але й перед Богом [7].

Питання духовного зростання порушується і Е.О. Помиткіним. Дослідник звертає увагу на низку психологічних механізмів, котрі безпосередньо впливають на духовний розвиток особистості. До їх складу віднесено ідентифікацію, децентрацію, рефлексію, трансценденцію та усвідомлення буттєвої єдності. Мова йде про рефлексію як особистісну, так і інтелектуальну та соціальну. Підкреслюється, що така рефлексія сприяє зростанню здатності особистості досягнути власне буття, віднайти смисли, сформувати цінності. Проте високий духовний потенціал притаманний незначній кількості сучасної молоді. На думку Е.О. Помиткіна, недостатній рівень духовного потенціалу спричинений нерівномірним характером актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку, оскільки психологічний механізм рефлексії є найменш розвинений, що пов'язано з недостатнім усвідомленням власної життєвої мети, смислів і цінностей, низькою здатністю молоді до самоконтролю [17, с.43-45].

Окремо можна відзначити дослідження росіян стосовно моральної рефлексії, чи моральності загалом. Так у дослідженні К.В. Макарової йдеться про музику як фактор впливу на розвиток духовних здібностей школяра [11, с.432-434]. Там відзначена важливість впливу музики на розвиток рефлексії, як це було зауважено українським дослідником Виногородським. Н.В. Мельникова звертає увагу на розвиток моральної сфери особистості дошкільнят. Приватними психологічними механізмами розвитку моральної сфери дошкільника, згідно з поглядами Н.В. Мельникової, є: ідентифікація з носіями моральних норм і цінностей, наслідування моральних зразків, зовнішня (моральні оцінки дорослих) і внутрішня (моральна самооцінка, моральна рефлексія) оцінка етичної поведінки і відносин дитини [12, с.287-294]. Відтак можна говорити про вплив розвитку рефлексії на поведінковий аспект не тільки школярів, але й дошкільнят.

Вважається, що молодший шкільний вік сезитивний для морального розвитку і для розвитку моральної рефлексії в тому числі. Так, Н.О. Яцюк зазначає, що особливістю моральної рефлексії молодших школярів є випереджальний розвиток усвідомлення себе як суб'єкта різних видів діяльності, порівняно з усвідомленням себе як суб'єкта моральної поведінки та свого ставлення до інших. Крім того, вона відзначає тісний зв'язок розвинених форм моральної рефлексії та альтруїстичного типу саморегуляції поведінки [21].

Таким чином, проаналізувавши стан дослідження моральної рефлексії, можна дійти висновку, що проблематика духовного та морального розвитку дедалі частіше стає в центрі наукових інтересів. Розширюються вікові рамки дослідження, включаючи представників дошкільного віку. Вивчення динаміки моральної рефлексії та само-рефлексії показує, що діти в подальшому починають осмислювати й оцінювати власний моральний образ. Дослідження специфіки особистісної, інтелектуальної та соціальної рефлексії дає підставу зробити висновок, що вони, переплітаючись і взаємодіючи одна з одною, сприяють розвитку найвищих її рівнів – моральної рефлексії та моральної саморефлексії. Моральна рефлексія – якісна характеристика особистості, здатної осмислити і оцінити власні вчинки, забезпечуючи децентрацію суб'єкта моральної поведінки. Вона передбачає здатність узгоджувати мету із засобами досягнення, здійснюючи перехід від моральних цінностей до мотиву.

Враховуючи численні напрацювання в плані моральності, рефлексивності – тема не є вичерпана. Зокрема, не достатньо дослідженою залишається проблема розвитку моральної рефлексії учнів християнських недільних шкіл, що стане перспективою наших подальших наукових досліджень.

Література:

1. Алексєєва Ю. А. Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування.: Дис.. канд.. психол.наук 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2006.
2. Апетик Н. М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків.: Дис.. канд.. психол.наук 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, Київ, 2001.
3. Безверхий О. С., Романова У. В. Корекція моральної саморегуляції молодшого школяра за методом символдрами // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 14. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. – С. 243-251.
4. Бех І.Д. Психологические основы нравственного развития личности: Дис. д-ра психол. наук. – К.: 1992. – 320 с.
5. Боришевський М. Й. Національна свідомість у становленні особистості громадянина. – В кн.: Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. – К., 1999.
6. Виногородський А. М. Розвиток особистісної рефлексії підлітків (на матеріалі сприйняття музики): Дис. канд.. психол.наук 19.00.07. – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 1999.

7. Гуменюк О. Г Соціально-психологічні особливості культури спілкування учнів недільних релігійних шкіл: Дис.. канд. психол. наук Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005.

8. Житарюк В. І. Особливості моральних суджень молодших школярів // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. IX, част. 6. – К., 2007. – С. 148-153.

9. Комар Т. В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків.: Дис. канд. психол.наук 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003.

10. Лапченко І. О. Прояви емоційного і когнітивного компонентів самооцінки у дошкільників // Проблема особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень. Тези доповідей. – КНУ імені Тараса Шевченка (28-29.09.2000). – С. 151-152.

11. Макарова К. В. Влияние музыки на факторы актуализации творческого потенциала личности // Проблемы и перспективы образования в XXI веке: Труды научно-практической конференции. – М.: Прометей, изд-во МПГУ, 2000. – С. 432-434.

12. Мельникова Н. В. Этический потенциал семьи. / Н.В.Мельникова // Новейшие психологические технологии и методики воспитания, обучения и развития личности: материалы Российской научно-практической конференции. – Екатеринбург: Изд-во УГИ, 2004. – С. 287-294.

13. Оксентюк Н. В. Розвиток рефлексії як психологічного механізму формування інтелігенції у студентському середовищі // Наукові записки. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2008. – Вип.11. – С. 142-148.

14. Онисюк О. А. Моральна поведінка як основний компонент особистісного розвитку молодшого школяра // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України.– 2000. – Т. II. – Ч. 6. – С. 323-329.

15. Павелків Р. В. Психологічні особливості процесу формування моральної свідомості та самосвідомості у молодшому шкільному віці // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України. – Т. 4. – Ч. 6. – К., 2002. – С. 187-192.

16. Пеньковська Н. М. Рефлексія як новоутворення молодшого шкільного віку (теоретичний аспект проблеми) // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 23. – Рівне: РДГУ, 2002. – С. 13-16.

17. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с.

18. Скворцова Т. О. Чинники активізації рефлексивного механізму та їх вплив на успішність вирішення професійних завдань // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Либідь, 2006. – С. 439-446.

19. Сокол Л. М. Специфіка готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Т. VIII, вип. 7. – К., 2006. – С. 312-316.

20. Ткачук Т. Л. Психологічні особливості лібералізації моральних цінностей у підлітковому віці // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів. VII Всеукр. наук.-практ. конф. У 7-ми т. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2004. – Т. 2. – С. 199-201.

21. Яцюк Н. О. Особливості моральної рефлексії в молодшому шкільному віці.: Дис. канд. психол. наук 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, 2008.